

# **Van sandwich naar kameel<sup>1</sup>**

## *Liturgische ontwikkelingen in baptistengemeenten*

- door *drs. Teun van der Leer, rector Baptistenseminarium* -

Baptisten en liturgie, dat is geen vanzelfsprekende combinatie. Ik kan me nog goed herinneren hoe een keer op mijn vraag of ik nog met bepaalde liturgische gebruiken rekening diende te houden in de gemeente waar ik de komende zondag zou voorgaan, het veelzeggende antwoord volgde: 'U hoeft nergens rekening mee te houden, want we hebben hier geen liturgie'.

Om de achtergrond van zo'n opmerking op waarde te kunnen schatten, zal ik eerst iets van de geschiedenis en de theologie van het baptisme vertellen. Vervolgens breng ik in kaart welke liturgische ontwikkelingen zich momenteel voordoen binnen het baptisme. Tenslotte geef ik aan hoe wij in onderwijs en onderzoek hiermee aan de slag zijn en welke kansen en bedreigingen ik zie voor de toekomst. Ook zal ik aandacht geven aan de vraag hoe we als kerken onderling elkaar hierin kunnen uitdagen en verder helpen.

### **Historische achtergrond**

Het baptisme is ontstaan in de context van de Engelse Reformatie. Deze werd sterk politiek gestuurd vanuit de kroon, waarbij eenheid en eenvormigheid voorop stonden. Dat laatste vertaalde zich onder andere in het verplichte gebruik van het *Book of Common Prayer*, vol met vaste voorgeschreven liturgische teksten en rituelen. Zij die zich hieraan niet wilden conformeren werden non-conformisten genoemd. Velen daarvan waren te vinden in de kringen van de zogenoemde puriteinen die een – calvinistisch geïnspireerde – zuivere kerk nastreefden. Vanaf het begin van de 17<sup>e</sup> eeuw koos een deel van de puriteinen voor de weg van het separatisme en een deel daarvan voor het baptisme. Dit betekent dat een zekere non-conformistische allergie voor een vaste, voorgeschreven liturgie als het ware in de baptisten-genen zit. Dit was in het begin zelfs zo sterk dat de eerste gemeenten geen boeken accepteerden in de eredienst: na uitvoerige Schriftlezingen werden de Bijbels (men las uit verschillende vertalingen) plechtig de samenkomststruimte *uitgedragen* (een soort omgekeerde processie!) en daarna begon de 'geestelijke eredienst' onder leiding van de heilige Geest. Er waren dus ook geen Psalmen- of Gezangboeken, want 'de letter doodt, maar de geest maakt levend'. In de diensten werd alleen gebeden en gepreekt.

Hoewel deze situatie waarschijnlijk maar enkele jaren heeft geduurd (met name de meer calvinistische baptisten gingen al snel Psalmen zingen), is de allergie tegen preken en bidden van papier gebleven. Deze allergie werd nog versterkt door de invloed van de opwekkingsbewegingen in de 18<sup>e</sup> en 19<sup>e</sup> eeuw, waarvoor het baptisme zich openstelde. Daarin werd het spontane merendeels als hoger en geestelijker gewaardeerd, dan het traditionele en voorgeschrevene. De spiritualiteit van 'the heart strangely warmed'<sup>2</sup> versterkte de neiging tot spiritualisme: de vormen zijn altijd ondergeschikt aan het hart. Daar komt nog bij dat baptisten principieel de kerk van onderop denken en (dus) tot de vrije kerken behoren. Dit betekent dat het tot de vrijheid van de plaatselijke gemeente behoort om haar liturgie vorm te geven. De allergie om iets opgelegd te krijgen 'van bovenaf' is nog sterker dan die tegen voorgegeven teksten op papier.

### **Baptisme in Nederland**

De eerste baptistengemeente ooit werd gesticht in 1609 in Amsterdam. Daar waren echter geen Nederlanders bij betrokken; het betrof een groep Engelse vluchtelingen die de wijk hadden genomen naar het vrije Amsterdam. De groep viel al spoedig uiteen, waarna de ene groep terugkeerde naar Engeland en de andere groep aansluiting zocht bij de Nederlandse doopsgezinden. Het baptisme zelf groeide in Engeland en de Verenigde Staten, maar verdween voor meer dan twee eeuwen van het vasteland van Europa. Pas in 1834 ontstond

<sup>1</sup> Dit artikel is gepubliceerd in *Muziek & Liturgie* 82.4 (2013), 8-11.

<sup>2</sup> Een bekende uitdrukking van de grote opwekkingsprediker John Wesley, waarmee hij zijn bekering beschrijft op 24 mei 1738. Henry D. Rack, *Reasonable Enthusiast. John Wesley and the Rise of Methodism* (Nashville 1993, second edition), 144.

de eerste baptistengemeente op de continent (in Hamburg) en in 1845 ontstond de eerste baptistengemeente in Nederland, in het Drentse Gasselternijveen als 'een plant van eigen bodem'. Met die woorden opent de hervormde historicus dr. G.A. Wumkes zijn bekende boek over het baptisme.<sup>3</sup> Hij bedoelt ermee dat het baptisme in Nederland vanuit een heel eigen context zonder beïnvloeding van het reeds bestaande baptisme ontstond. Die 'eigen bodem' was de hervormde volkskerk waar, in de ervaring van dorpspredikant dr. Elias Feisser, te weinig aandacht was voor waarachtige wedergeboorte en persoonlijk doorleefd geloof. Op grond van het laatste kwam hij tot afwijzing van de kinderdoop en liet hij zich op 15 mei 1845, samen met zes geestverwanten, dopen in het kanaal. Bijna 170 jaar later tellen de Unie van Baptistengemeenten in Nederland en de Alliantie van Baptisten en CAMA gemeenten (ABC) samen 142 gemeenten met ruim 20.000 op hun geloof gedoopte leden. Wanneer kinderen en vaste bezoekers worden meegerekend, vormen de baptisten in Nederland een gemeenschap van ruim 30.000 personen. Wereldwijd zijn het er ruim 80 miljoen.<sup>4</sup>

In Nederland ontwikkelde het baptisme zich van een sterk anti-(volks)kerkelijke beweging, via een eigen 'zuil' tot een evangelisch georiënteerd kerkgenootschap. Olof de Vries onderscheidt drie fasen in haar ontwikkeling, namelijk:<sup>5</sup>

### *1. 1845-1910: de periode van de antithese*

In deze fase ontwikkelt het baptisme haar identiteit vooral door zich af te zetten tegen – wat zij zelf noemt – het kerkisme en haar ambtelijke hiërarchie. Een typerend voorbeeld daarvan is te vinden in het feestlied dat gezongen werd bij de viering van 50 jaar baptisme in Nederland in 1895 en waarin het volgende couplet voorkomt:

*Kindren zo der vrijheid,  
- als de Heer maakt vrij –  
schuwen kerken-trotsheid,  
priesterheerschappij;*

*onder 't oog des Hoeders,  
't Hoofd van zijn gemeent',  
zijn w' in Hem als broeders  
door zijn Geest vereend.*

### *2. 1910-1960: de periode van de kerkelijke emancipatie*

In deze periode groeit tot aan W.O. II de eigen 'zuil' met periodieken en verenigingen, terwijl men zich na WO II steeds meer op het kerkelijke en oecumenische erf begeeft: lidmaatschap Wereldraad van Kerken (1948-1963), eigen predikantenopleiding via Baptistenseminarium (1958), dat vanaf 1970 samen gaat werken met de Universiteit Utrecht (vanaf 2009 VU, Amsterdam).

### *3. 1960-heden: de periode van polarisatie en evangelicalisering*

In deze periode ontstaan er spanningen rond de oecumene, het Schriftgezag, de vrouw in het ambt en homoseksualiteit, waarna vanaf de jaren negentig een meer evangelicale koers gevaren wordt. Binnen de evangelische beweging blijft het baptisme een eigen variant met haar nadruk op het gemeentevormende aspect van de doop en de congregationalistische bestuursvorm.

## **Liturgische ontwikkelingen**

Inmiddels mag duidelijk zijn hoe de opmerking 'Wij hebben hier geen liturgie' vanuit de historie te begrijpen is. Dat wil natuurlijk helemaal niet zeggen dat baptisten geen liturgie hebben, net zomin als mensen die zeggen geen theologie te hebben 'maar alleen de Bijbel', geen theologie zouden hebben. Wie geen geschreven regels heeft, kent ongeschreven regels, en die laatsten blijken niet zelden onwrikbaarder dan de eersten. Ook blijkt in de praktijk de spontaniteit van de Geest soms erg beperkt. Waar de gewoonte ontstaat dat spontaan liederen mogen worden opgegeven, weet de vaste bezoeker vrij snel wie welk lied ongeveer op zal gaan geven. Hetzelfde geldt voor het vrije gebed, dat minstens zo voorspelbaar kan worden als het gebedenboek. Zo kenden we in de gemeente waar ik zelf ben opgegroeid een

<sup>3</sup> Dr. G.A. Wumkes, *De opkomst en vestiging van het baptisme in Nederland* (Sneek 1912).

<sup>4</sup> De Unie werd opgericht in 1881, ABC in 2006. Sinds 2012 vinden er verkennende besprekingen plaats tussen Unie en ABC met het oog op een mogelijke fusie.

<sup>5</sup> Olof H. de Vries, *Gelovig gedoopt, 400 jaar baptisme, 150 jaar in Nederland* (Kampen 2009).

broeder die in de wandelgangen 'vrede van Jeruzalem' genoemd werd, omdat elk door hem uitgesproken gebed, in welke tijd of context ook, stevast gewijd was aan 'de vrede van Jeruzalem'. Volgens Evert van de Poll ligt de echte tegenstelling daarom ook niet tussen het vrije gebed of het formuliergebed, maar tussen zeggingskracht en nietszeggendheid.<sup>6</sup> Von Allmen heeft helemaal gelijk: 'In de samenkomst toont de kerk haar ware aard'.<sup>7</sup> Liturgie is een vorm van belichaamde theologie, *lex orandi lex credendi*.<sup>8</sup> Of, zoals Webber het treffend zegt: 'Laat me zien hoe je samenkomt en ik zal je laten zien wat je gelooft'.<sup>9</sup>

Kijken we naar de praktijk van de liturgie in grofweg de afgelopen eeuw, dan was deze weinig reflectief en is zij misschien het beste te typeren met 'zingen wij van zijn liefde nog eens'.<sup>10</sup> Onder invloed van het *revivalism* werd er in toenemende mate graag en veel gezongen. Zo kende vrijwel elke gemeente zangkoren en zangavonden en nam men deel aan regionale zangersdagen en korendagen. Ook begonnen de meeste diensten met een zgn. voorzang, waarin vaak al vanaf kwart voor tien uit volle borst gezongen werd, veelal met vrije opgave van liederen, waarvan velen uit 'Johan de Heer'. Vanaf tien uur hanteerde men tot in de jaren tachtig merendeels de zgn. 'sandwichformule': liedje – dingetje – liedje – dingetje. Door de toenemende evangelicalisering verandert de 'sandwich' rond de eeuwwisseling steeds meer in de 'kameel' met twee bulten: een lange zangdienst (ook wel lofprijzing genoemd) en een lange preek.<sup>11</sup> In die context zijn band en beamer soms bepalender voor liturgische keuzen, dan theologie of traditie.

Praktisch betekent dit bijvoorbeeld dat de in 2000 nieuw op de markt gebrachte eigen baptistenzangbundel *Liederen voor de Gemeentezang*<sup>12</sup> in veel gemeenten niet of slechts sporadisch wordt gebruikt en dat vandaag de dag in de meeste gemeenten vrijwel uitsluitend uit de bundel *Opwekkingsliederen* wordt gezongen. Eén van de gevolgen daarvan is dat de Psalmen niet of nauwelijks meer worden gezongen; hooguit een enkele, meestal in een versie van 'Psalmen voor Nu'. Andere gevolgen zijn dat de Schriftlezing geen zelfstandige liturgische functie meer heeft, maar vooral fungeert als springplank naar de prediking, de gebeden zich versmallen tot de functie van 'openen en sluiten', en votum, groet en stil gebed steeds meer vervangen worden door een 'goedemorgen', welkomstwoorden en een openingslied. Tegelijk zijn er sinds enkele jaren ook andere ontwikkelingen gaande. Hier en daar stuit men op de randen van de kameel met de twee bulten en groeit de vraag naar verdieping en vernieuwing van de liturgie, met groeiende aandacht voor het kerkelijk jaar, herdenken van overledenen, doopgedachtenis in de week van Pasen, andere vormen van avondmaalsviering e.d. Daarnaast zie je een toenemende aandacht voor een missionaire insteek: kijken door de ogen van de ander. Begin deze eeuw ging het dan in het spoor van o.a. de *Willow Creek Community Church* in Chicago (VS) om laagdrempelige of zoekersgerichte diensten,<sup>13</sup> in dit decennium betekent het een toenemende aandacht voor schepping, incarnatie en Koninkrijk, die verder kijkt dan het persoonlijke heil, met name in de kringen van gemeentestichters.<sup>14</sup>

## **Uitdagingen voor onderwijs en onderzoek**

Ons onderwijs op dit vlak kent twee speerpunten: identiteitsvorming en vernieuwing. Liturgie 'shows and shapes', het toont wie we zijn en wat we geloven, maar het vormt ons ook in ons geloven en (be)leven. Dat is een wederzijds doorgaand proces. Het is van groot belang dat studenten zich goed bewust worden van de verhouding tussen geleefde theologie en geleerde theologie en welke rol de liturgie daarin speelt. Hoe de liedcultuur bijvoorbeeld onze spiritualiteit diepgaand beïnvloedt. Iemand die week in week uit uitsluitend Psalmen zingt,

<sup>6</sup> Evert W. van de Poll, *Samen in de naam van Jezus. Over evangelische liturgie en muziek* (Zoetermeer 2009), 110.

<sup>7</sup> J.J. von Allmen, *Worship: Its Theology and Practice* (Londen 1965), 42: 'By its worship the church becomes itself (...) it allows the church to emerge in its true nature'.

<sup>8</sup> De regel van het gebed is de regel van het geloof.

<sup>9</sup> Robert E. Webber, *Ancient-Future Worship. Proclaiming and Enacting God's Narrative* (Grand Rapids 2008), 104: 'Show me how you worship and I'll show you what you believe'.

<sup>10</sup> Eerste regel van Joh. de Heer No. 164.

<sup>11</sup> Het beeld van de kameel ontleen ik aan Van de Poll, *Samen in de naam van Jezus*, 86.

<sup>12</sup> Deze verving na een lang proces van voorbereiding de eerste eigen in 1940 uitgebrachte bundel *Lofzangen en Gebeden*, die in resp. 1951 en 1978 in gereviseerde vorm was heruitgegeven.

<sup>13</sup> Voor een beschrijving + theologische reflectie zie Stefan Paas, 'Behoeftengericht of behoeftig?' in *Soteria* 17.3 (2000), 2-16 en Stefan Paas, 'Een lage drempel en een hoog doel' in *Soteria* 19.3 (2002), 2-14.

<sup>14</sup> Zie bijv. <http://www.urbanexpression.nl/>, m.n. hun eigen uitgave 'Dagelijkse liturgie voor stadszending' en <http://www.incarnate-network.eu/>.

ontwikkelt een andere spiritualiteit dan iemand die wekelijks Johannes de Heer zingt, of alleen *Opwekkingsliederen*. De omslag van Psalmen en Gezangen naar bijna uitsluitend 'Praise en Worship' heeft zich in enkele decennia bijna geruisloos voltrokken. Studenten moeten oog krijgen voor de consequenties daarvan op diverse vlakken, zoals de verschuiving in liturgische verantwoordelijkheid van predikant/organist naar zangleider/band. En de inhoudelijke omslag van 'zingen over God in de wij-vorm' naar 'zingen tot God in de ik-vorm'.<sup>15</sup> Over identiteitsvorming gesproken!

Muziek en zang raken een mens op een ander, vaak dieper niveau, dan gebed en preek. Zeker in onze cultuur, die sterk op beleving en ervaring is gericht en die ook aan de kerk niet voorbij gaat. Daar zit ook de kracht van deze omslag. Er is volop ruimte voor geloofsbeleving en geloofsuiting – zintuiglijk en lichamelijk! – en het verhoogt de betrokkenheid en participatie van de kerkgangers. We komen samen in aanbidding voor Gods troon. Dat werkt ook sterk samenbindend.

Tegelijk wijst Van de Poll er op dat elke revival z'n eigen nieuwe liederen schiep (denk aan de Wesleys, Moody en Sankey, het Leger des Heils, Joh. de Heer, de Billy Graham Crusades, enz.), maar dat nu de functie van gemeentezang veranderde: van verbinding tussen onderdelen in de dienst naar een op zichzelf staand geheel. Er ontstaat een zgn.

'aanbiddingsdienst' (de 1<sup>e</sup> bult) o.l.v. een (niet theologisch of liturgisch geschoold) muziekteam, waar een 'muzikaal aangestuurde ervaring van Gods aanwezigheid' centraal staat.

Studenten worden, vanuit hun inzicht in deze processen, uitgedaagd om liturgische vernieuwing te exploreren en vorm te geven. Dat gebeurt niet alleen via literatuuronderzoek en hoor- en werkcolleges, maar ook door exposure van diverse liturgische stijlen in en rond de colleges en tijdens retraites en andere gezamenlijke momenten. Hierbij komen de Psalmen op diverse wijzen nadrukkelijk in beeld vanwege hun inhoudelijke diepte en breedte (van lofprijs tot klacht, van verrukking tot verlatenheid), maar ook bijvoorbeeld het fenomeen *Ancient Future Worship* met z'n aandacht voor oud-kerkelijke bronnen, het kerkelijk jaar en de liturgie als verhaal van God, waar ons verhaal een plek in krijgt (in plaats van andersom!).<sup>16</sup> Ook wordt veel aandacht gegeven aan missionaire liturgie<sup>17</sup> en in het verlengde daarvan aan de zgn. meerstemmige eredienst.<sup>18</sup>

Vanuit de leerstoel 'Geschiedenis, identiteit en theologie van het baptisme' (prof. dr. Henk Bakker) is in dit cursusjaar het onderzoeksprogramma 'Mapping Baptist Identity' gestart. Speerpunt van dit onderzoek is het in kaart brengen van de geleefde theologie in baptistengemeenten, identiteitsdragers te verhelderen en de morele ruimte te verkennen.<sup>19</sup> Uiteraard is de liturgie daarbij een belangrijk onderzoeksveld. Te denken valt aan de liedcultuur, maar ook de rol van het gebed, de rol van de Schrift, de sacramenten, de plaats van de kinderen, enz. Wat vertellen deze liturgische uitingen over de inhoud van ons geloof, onze Godsbeelden, mensbeelden, visies op schepping, verlossing en Koninkrijk? Via het vak liturgiek, maar ook via Bachelor- en Masterscripties en promotie-onderzoek zal in de komende jaren meer duidelijk worden over onze liturgische identiteitsdragers. Via het model praktijk-theorie-praktijk zal op de empirische resultaten worden gereflecteerd vanuit de eigen historische bronnen en zullen de resultaten daarvan hopelijk impulsen geven voor vernieuwing van (onder andere) de liturgie.

## Oecumenische samenwerking

---

<sup>15</sup> 'Een verschuiving van belijdenissen naar liefdesliedjes, van wij-vorm naar ik-vorm, van traditioneel naar eigentijds en van ouderen naar jongeren'. Van de Poll, 81.

<sup>16</sup> 'I once understood the gospel as God asking me to let him into my narrative, to find room for him in my heart and life. But now I realize that God bids me to find my place in his narrative'. Webber, *Ancient-Future Worship*, 174. Zie ook andere werken van Webber en [www.ancientfutureworship.com](http://www.ancientfutureworship.com).

<sup>17</sup> Zie Evert van de Poll, 'Onze samenkomsten – Missionaire liturgie' in *Soteria* 27.1 (2010), 5-18, en Alan en Eleanor Kreider, *Worship and Mission after Christendom*, (Colorado Springs, Paternoster, 2009).

<sup>18</sup> Stuart & Sian Murray Williams, *Multi-voiced Church* (Milton Keynes, 2012). Evenals de Kreiders geven zij aandacht aan de tweeslag van maaltijd en symposium in de Eerste Korintebrief. Zie ook H.J. de Jonge, *Maaltijd en symposium. Oorsprong en eerste ontwikkeling van de vroegchristelijke samenkomst* (Leiden, 2007) en Valeriy Alexandrovich Alikin, *The earliest history of the Christian gathering. Origin, development and content of the Christian gathering in the first three to third centuries* (Leiden, 2009).

<sup>19</sup> Voor meer informatie over opzet en onderzoek, zie H.A. Bakker, *Gunnende kerk, het drama van tastbare kerkelijke transformatie* (Amsterdam 2013). Deze oratie is ook te zien en te horen via [tiny.cc/video5april](http://tiny.cc/video5april).

Aan de VU bevinden we ons in de bevoorrechte positie dat er ter plekke getheologiseerd wordt in verbondenheid met diverse kerkelijke tradities. De ontwikkelingen binnen het baptisme staan niet op zichzelf, maar maken deel uit van een bredere kerkelijke en culturele context. 'Mapping Baptist Identity' is een internationaal onderzoek, zodat ook vergelijkingen kunnen worden gemaakt met resultaten elders in Europa. Ook zou het interessant kunnen zijn vergelijkbare onderzoeken in andere kerken in Nederland te houden. Tijdens ons symposium van 14 februari 2013 stelden we al vast dat er diverse parallellen en overeenkomstige ontwikkelingen zichtbaar werden in de presentaties. Dat er daarbij soms sprake is van een zekere ongelijktijdigheid kan voor het onderlinge leerproces juist winst betekenen. Zo zou je kunnen zeggen dat de baptisten meer ervaring hebben met de opwekkingscultuur en haar kracht en varianten, maar dat zij tegelijk aanlopen tegen de grenzen ervan en op zoek zijn naar tradities waar anderen al veel meer ervaring mee hebben, terwijl andere kerken juist meer aansluiting zoeken bij de (evangelische) beleving.